

УДК 94(477) «15/19»Скальковський

Андрій Кузьменко*

**ВНЕСОК АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У ПРОЦЕС
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У статті розкривається процес розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації у другій чверті XIX ст., зокрема на півдні України. Особливу увагу приділено висвітленню дослідницької роботи члена Одеського товариства історії і старожитностей Аполлона Скальковського.

Ключові слова: Аполлон Скальковський, розвиток історичних знань, дослідження з історії України, історичні товариства, інституціоналізація, колективна форма наукових досліджень, історичні документи, Південь України.

У першій половині XIX ст. дослідження з історії України розвивалися в руслі інтеграційної політики Російської імперії. У контексті цієї політики характерним було поширення західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів, зокрема німецької ідеалістичної філософії Й. Фіхте, Й. Гегеля, Ф. Шеллінга та ін. Головними осередками цієї інтеграції в Підросійській Україні виступили Харківський і Київський університети, які переживали інтелектуальний диморфізм: з одного боку – процес соціальної русифікації еліт; з іншого – прийняття німецької філософії ідеалізму й романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму.

Подальше піднесення розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації на вищій організаційній щабель у другій чверті XIX ст. зумовило появу нової, колективної форми наукових досліджень. Саме в цей час на загальноімперському просторі виникли історичні товариства й установи, сформувалася система підготовки фахівців на історично-філологічних факультетах нових університетів. Ці осередки несли в суспільство інформацію

* Кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

про самобутню історію України, яку офіційна ідеологія намагалася подати як історію російської провінції.

В зазначеному контексті варто звернути увагу, що до польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд розглядав український літературно-науковий рух як частину «загальноруського» культурного процесу. Втім, специфічне суспільно-політичне тло, на якому розвивались українознавчі дослідження, зумовило унікальний збіг обставин, згідно яких вже ближче до середини XIX ст. інтереси офіційної російської науки збіглися із інтересами українознавства [2, с. 35]. Як відомо, відповіддю царського уряду на польське повстання була прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія «офіційної народності», що ставила нагальною потребою знешкодження національних ідей, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу [5, с. 88]. Для здійснення цих намірів передбачалось мобілізувати науку, зокрема акцент у першу чергу ставився на розвитку історичних досліджень в Україні.

Одним із перших кроків втілення цієї політики стало відкриття 8 грудня 1843 р. київської «Временной комиссии для разбора древних актов». На задум уряду, вона мусила стати офіційною урядовою установою, метою якої була публікація історичних документів, що доводили б безпідставність польських претензій на так званий Південно-Західний край і виправдовували імперську русифікаторську політику [1, с. 120; 12, с. 36]. На наш погляд, з появою комісії з'явився унікальний шанс – під прикриттям офіціозу перейти від аматорських краєзнавчих досліджень і етнографізму до комплексного наукового вивчення історії України.

Продовж першої половини XIX ст. у Російській імперії джерела з історії України також публікували такі наукові інституції як Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті (1804) та Петербурзька археографічна комісія (1834), в яких відповідно працювали видатні українські вчені О. Бодянський та М. Костомаров [3, с. 34].

1839 р. розпочало роботу Одеське товариство історії і старожитностей, створене за зразком аналогічного товариства при Московському університеті.

Йому належала провідна роль у дослідженні історії, статистики й географії новоосвоєного краю Півдня України (офіційно – Новоросії) [6, с. 155]. Засновниками цієї інституції були археологи – градоначальники Керчі – І. Стемповський та Одеси – А. Льовшин, ад'юнкт Ришель'євського ліцею М. Мурзакевич, також Д. Княжевич, А. Фарб, М. Кір'яков та ін. [7, с. 195].

Важливим підсумком діяльності товариства в першій половині XIX ст. у галузі української історії було нагромадження матеріалу й видання наукового органу «Записок». В цей час товариство також видало окремо матеріали з історії запорозьких козаків – «Историю о казаках запорожских, соч. князя Мышецкого» за списком, ряд цінних документів під назвою «Запорожская старина», матеріали про ліквідацію Запорозької Січі Катериною II, а також «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» про ці події [11, с. 218]. На нашу думку, це істотно вплинуло на розширення джерелознавчої бази дослідження проблеми козацтва в цілому.

З діяльністю Одеського товариства історії і старожитностей тісно пов'язана також дослідницька робота члена цього товариства, представника «нарративної» історичної школи – Аполлона Скальковського (1808–1898). Після закінчення відділення морально-політичних наук Московського університету в 1827 р., він розпочав кар'єру чиновника в штаті канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова. 1828 р. вийшла перша в Одесі публікація А. Скальковського в газеті «Одесский вестник» [8, с. 84; 10, с. 53]. Поступово його наукові інтереси зосередилися на місцевій історії.

За підтримки М. Воронцова А. Скальковський протягом 1835–1843 рр. здійснив три археографічні подорожі, оглянув архіви краю. Головним результатом першої експедиції (1835) стало видання «Хронологического обозрения истории Новороссийского края» (1839), яке було складено на основі рукописного «Начерка истории Новороссийского края» (1835) [10, с. 54]. З нашої точки зору, цінність праці досить вдало охарактеризував сам історик, визначивши його статус як архів для майбутніх дослідників козацтва.

Результатом опрацювання отриманих під час другої археографічної експедиції документів стала перша в своєму роді монографія «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (Одеса, 1841) [14], яка синтезувала в собі публікацію і аналіз унікальних документів канцелярії Війська Запорозького.

1843 р. А. Скальковський, дізнавшись про існування у Київській губернії фамільних архівів учасників польського повстання 1830–1831 рр., подав М. Воронцову проект пошуку документів з історії Західної і Південної Росії та здійснив останню археографічну подорож. Цим самим, на наш погляд, він створив своєрідну конкуренцію Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка виникла того ж року. На підставі отриманих матеріалів дослідник написав першу монографію про гайдамацький рух і відношення до нього Запорізького козацтва під назвою «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в., 1733–1768 (Одеса, 1845) [10, с. 56]. Звернемо увагу, що негативна й ґрунтовна за характером рецензія М. Максимовича на цю працю викликала різку характеристику історика з боку Т. Шевченка у вірші «Холодний яр». Це мало вирішальне значення для подальшої оцінки всієї наукової спадщини А. Скальковського, особливо за радянських часів [4, арк. 8; 13, с. 29]. А. Скальковський виробив якісно нові підходи в дослідженнях історії Запорізького козацтва. Його історик розглядав, з одного боку, як складову частину історії Новоросійського краю, або Степу (до речі, А. Скальковський вперше в українській історичній науці широко ввів поняття Степу як географічної категорії), з іншого – як складову частину історії козацтва взагалі, як феномена слов'янського прикордонного війська. Сприяючи утвердженню легітимності козацького стану в імперську свідомість, дослідник підкреслював шляхетську природу козаків, називаючи їх «дворянством України».

Важливою заслугою А. Скальковського було те, що він не обмежився простим викладом систематизованих за хронологічним або проблемним принципом фактів. Так, історик не залишався осторонь однієї із актуальних

проблем того часу про співвідношення філософії та історії. В результаті, у його працях з'явилося положення про подібність запорозького козацтва західноєвропейським чернечо-лицарським орденам, мета яких – боротьба з мусульманством. Відзначимо, що дослідник іменував Запорозьку Січ слов'янським лицарським орденом, який закономірно з'явився на зміну західноєвропейським, і вказував на його оборонну функцію для слов'янських і європейських країн проти агресії Османської імперії [9]. На нашу думку, А. Скальковський у цій концепції прагнув подолати негативний образ козацтва в суспільній думці, який ґрунтувався в основному на Маніфесті 1775 р. і був поширений у польській історичній науці. Зауважимо, що концепція мала й іншу мету: героїзуючи минуле Новоросійського краю, вона орієнтувала на формування історичної самосвідомості та почуття місцевого патріотизму.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що дослідження А. Скальковського з історії Південної України, запорозького козацтва, гайдамацького руху мали вагомим значення для становлення української історичної науки та сприяли пробудженню уваги до окресленої проблематики. Історик, провадячи свої дослідження на базі наукової інституції та завдяки обраній формі своїх праць, ввів до наукового обігу велику кількість нових джерел. Важливе місце посіли й створені ним історичні концепції, особливо концепція подібності запорозької громади західноєвропейським орденам.

У цілому ж, діяльність вищезазначених товариств і дослідників протягом початку – середини ХІХ ст., що проходила в руслі інституціоналізації історичних досліджень про Україну, сприяла згуртуванню української інтелігенції, утверджувала частину її представників в українстві, виховувала майбутніх свідомих діячів у національно-культурній і політичній сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 448 с.

2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
3. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К. : Наукова думка, 1993. – 187 с.
4. IP НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17464. – 14 арк.
5. Киян О. І. М.Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки / О. І. Киян // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 84–99.
6. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с.
7. Коцур В. П. Історіографія історії України : Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
8. Лащенко Х. Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників / Х. Лащенко // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 82–116.
9. Новікова Л. Чи була Запорозька Січ орденом? До питання про інтерпретацію особливостей устрою козацької громади та її суспільної ролі А. Скальковським / Л. Новікова // Історія України. – 2004. – № 40. – С. 9–11.
10. Новікова Л. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / Л. Новікова, В. Хмарський ; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12 : Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 52–74.
11. Першина З. Одеське товариство історії та старожитностей / З. Першина ; Гол. ред. А. В. Денисенко // Історичний календар '99 : Науково-популярний та літературний альманах. – К. : Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 218.
12. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 27–47.

13. Сарбей В. Оспівувач Запорозької Січі та Південної України (Аполлон Скальковський) / В. Сарбей ; Гол. ред. А. В. Денисенко // Історичний календар '99 : Науково-популярний та літературний альманах. – К. : Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 29.

14. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; Передмова та коментарій Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

В статье раскрывается процесс развития исторических знаний об Украине в контексте их институционализации во второй четверти XIX в., в частности на юге Украины. Особое внимание уделено освещению исследовательской работы члена Одесского общества истории и древностей Аполлона Скальковского.

Ключевые слова: *Аполлон Скальковский, развитие исторических знаний, исследования по истории Украины, исторические общества, институционализация, коллективная форма научных исследований, исторические документы, Юг Украины.*

In the article process of further rise of development of knowledge of the Ukrainian history in the direction of their institutionalization on the highest organizational level is covered in the second quarter of the XIX century. Features of activity of universities, historical societies and establishments in the sphere of studying of history of Ukraine which passed in a frame of integration policy of the Russian Empire are traced. In the specified context transition from the amateur of local history researches and ethnographic researches to complex scientific studying of history of Ukraine is defined.

Activity of the Odessa society of history and antiquities, which possessed the leading role in research of history, statistics and geography of the new developed region of the South of Ukraine reveals. The special attention is devoted to research work of the member of this society, the representative of "narrative" historical school – Apollo Skalkovsky. It is established that on the basis of the materials received by it in the course the archeographic of expeditions across the Southern Ukraine, the researcher developed qualitatively new approaches in researches of history of Zaporizhzhya Cossacks. Considering the Cossacks as a phenomenon of Slavic boundary army, A. Skalkovsky promoted the statement of legitimacy of the Cossack estate in imperial consciousness.

Key words: *Apollo Skalkovsky, the development of historical knowledge, research on the history of Ukraine, historical society, institutionalization, collective form of research, historical documents, South Ukraine.*